

STARÝ A NOVÝ MATERIALIZMUS

MILAN ZIGO

1. Otázka povahy nového, dialektického materializmu a jeho vzťahu k predošlému, najmä klasickému novovekému materializmu, sa už dávno nepovažuje za aktuálny problém marxistickej filozofie. A predsa sa nazdávame, že niektoré stránky tejto otázky sú stále živé, ako to ukazujú okrem iného aj mnohé a ustavične sa opakujúce tendencie k rozličným vulgarizáciám a deformáciám dialektického materializmu a ich kritika, spojená s pozitívnym rozpracovaním rozličných stránok tejto filozofie. Napríklad aj v podtexte nedávnych sporov kozmocentrizmu a antropocentrizmu v ponímaní marxistickej filozofie sa v rozličných podobách vynárala otázka, čo je moderný materializmus a či vôbec je možný.

Kľúč alebo prinajmenej jeden z kľúčov k pochopeniu toho, že hoci na prvý pohľad je v tejto základnej otázke všetko jasné, a predsa sa — väčšinou v zahalenej podobe — v rozličných súvislostiach znovu vynára, je iste v mimoriadnej obsažnosti a mnohostrannosti tejto otázky, v tom, že sa rozpadá do širokej škály čiastkových problémov (ktoré vystupujú na povrch v postupnom historickom vývine materialistickej filozofie), ako aj ich riešení. V dôsledku toho sa problém povahy nového materializmu bral a riešil málokedy, ak vôbec naozaj komplexne, raz sa zdôrazňovalo to, inokedy ono hľadisko alebo aspekt. Ani náš príspevok k tejto problematike nemôže byť, pravdaže komplexnou odpoveďou, a ani ňou nemieni byť. Chce upozorniť na niektoré v posledných rokoch zanedbávané stránky problému, ktoré podľa našej mienky majú zásadný význam a nesmú chýbať pri budovaní komplexnej odpovede na otázku o povahe moderného materializmu a jeho kvalitatívnej odlišnosti od starého materializmu.

Ide o otázky, ktoré úzko súvisia so základnou problematikou Leninovho *Materializmu a empiriokriticizmu*, teda o problémy prejavovania sa povahy nového materializmu na pôde gnozeológie, filozofického skúmania základov vedy, vzťahu vedy a reality i filozofickej interpretácie modernej prírodovedy, t. j. úsilia o vytvorenie — na základe vedy — určitého filozofického obrazu sveta. Sú to otázky, ktoré v súvisi s celkom opodstatneným zdôrazňovaním

„činnej stránky“ vo filozofii a z toho vyplývajúcim obratom pozornosti ku konštitutívnemu významu ľudskej praktickej aktivity v celku bytia sa dostali do úzadia. Sú to zároveň otázky, pri ktorých v období vulgarizácie najčastejšie dochádzalo k zámene nového materializmu so starým, mechanistickým a metafyzickým, pričom ako na výsmech „východiskom“ a autoritatívnou oporou tejto zámény mali byť popri viacerých stránkach Engelsových prác, práve Leninove myšlienky z tejto oblasti, pravda, svojrázne upravené a interpretované. Je to konečne pochopiteľné, pretože čo sa týka povahy problematiky, ako aj zorného uhla i predmetu sporu s idealizmom, sa nový materializmus práve v týchto otázkach najviac súvisí so starým materializmom. Nebolo teda nič ľahšieho ako pri nedostatku vlastnej filozofickej hĺbky a argumentačnej schopnosti patričného marxistického filozofa, siahnuť do arzenálu starého materializmu a vypomôcť si ním pri „rozvíjaní“ dialektického materializmu. Samozrejme, za cenu zotretia práve toho nového, čo on prináša, za cenu jeho redukcie. V čase zameriavania pozornosti na problém praxe ako centrálny problém nedogmatickej marxistickej filozofie, dochádza potom aj v dôsledku uvedenej okolnosti k pochybnostiam o tom, či táto problematika vlastne vôbec do sféry záujmov nového materializmu patrí a či celá, resp. niektoré jej časti (dialektika prírody, filozofický obraz sveta) sa nemajú eliminovať.

2. Pri globálnych úvahách o vzniku nového materializmu, jeho prenikaní do súdobých filozofických kontextov a pod. sa veľa vecí prehliada, nedoceňuje, hoci nejde o veci neznáme. Pre nás najdôležitejší z týchto faktov je ten, že až do konca 19. storočia, až do krízy mechanistickej prírodovedy (najmä fyziky), boli materializmus a mechanicizmus nerozlučne spojené, ba synonymické nielen pre širšiu verejnosť, ale aj pre odborníkov filozofov. A to napriek tomu, že najmä Engels urobil veľa pre proklamovanie a sčasti aj pre faktické zrušenie tejto neblahej spojitosti, a samozrejme napriek tomu, že marxovský materialistický výklad spoločnosti, dejín a človeka sa stal široko známym. Konečne, obe tieto okolnosti úzko súvisia. Marxovský materializmus chápal jeho odporcovia, ale aj prívrženci ako *iný* materializmus. Bol to materialistický výklad dejín, ktorý odporcovia kritizovali ako pokus o ekonomizujúcu materialistickú metafyziku dejín a spoločnosti a prívrženci brali zas iba ako metódu výkladu historických udalostí a tendencií. V oboch prípadoch — i keď na základe odlišnej motivácie i s odlišným hodnotením — sa Marxov materializmus ukázal ako čosi celkom alebo takmer diskontinuitné voči klasickej materialistickej filozofii, najmä osemnásteho storočia. Za jej pokračovateľa sa považoval skôr materializmus prírodovedcov 19. storočia, silne poznačený tendenciami k mechanistickému redukcionizmu najmä k agnosticizmu pozitivistickej alebo kantovskej proveniencie. Tento prírodovedecký materializmus bol nezriedka naozaj mimoriadne výbojný a polemický voči rozličným idealistickým metafyzikám, a to najmä na tradičnom teréne sporov materializmu a idealizmu v klasickej novoveku: v otázke neodškriepiteľnej pravdy vedy nad špekuláciou, v otázkach boha a transcendentna vôbec, v otázke deterministickej povahy reality, často i v otázke platnosti základného realistického postulátu a pod. (A to všetko aj napriek faktu, že časť filozofujúcich prírodovedcov a príro-

rovedecky vzdelaných filozofov sa usilovala o určitú komplementaritu materialistických princípov a tég špekulatívnej metafyziky.)

Na veci nič nemení ani to, že Engels sa pokúsil relatívne sústavne sformulovať, zdôvodniť a najmä v polemike s Dühringom i preskúšať hľadiská nového materializmu. Engelsov pokus ostal totiž takmer neznámy a hlavne nedocenený nielen od odporcov každého a teda aj marxistického materializmu, ale aj od jeho prívržencov a teoretikov a — čo je najdôležitejšie — z rozličných dôvodov bol čiastočne poznamenaný celkovým mechanickým charakterom vtedajšej vedy, napriek tomu, že mieril proti nemu, a že v mnohých významných ohľadoch anticipoval a predpovedal nevyhnutnosť krízy a prekonania mechanizmu.

Ostáva historickým faktom, že otrásenie a pád klasickej vedy a rozvrátenie prírodovedeckého materializmu, ktoré s tým súviselo, sa filozofom na prelome storočí javilo ako pád a definitívne vyvrátenie materializmu vôbec. Význam Leninovho diela je v tom, že za tejto vyostrenej situácie bolo pokusom o dokázanie neopodstatnenosti podobných úvah a záverov, o jasné sformulovanie základných princípov nového materializmu, a to v oblasti tradičnej problematiky klasickeho, teraz už starého materializmu. Tu je zdroj veľkosti a podnetnosti tohto Leninovho činu, ale aj zdroj jeho skutočných alebo neskutočných nedostatkov a najrôznejších polemík v súvislosti s hodnotením jeho významu pre rozvoj marxistickej filozofie a najmä pri posudzovaní vzťahu tohto „leninského“ materializmu k „marxovskému“.

Horizont, v ktorom sa pohybovalo Leninovo myslenie, si nevolil on sám, bol daný tými, s ktorými polemizoval. Politické a ideologické aspekty tejto polemiky nás tu bezprostredne nezaujímajú, i keď nesporne práve ony mali pre Leninov vstup na túto pôdu prvoradý význam. Konečne, tieto aspekty sú v marxistickej historiografii filozofie spracované veľmi široko a podrobne. Sústredíme sa na vnútrofilozofické hľadiská tohto sporu, najmä na význam Leninovho pokusu o sformulovanie chápania nového materializmu v uvedených oblastiach filozofickej problematiky.

Prísne vzaté, myslenie tých, s ktorými Lenin v Materializme a empirio-kriticizme polemizuje, sa sústreďuje na problém súvisiaci práve s nástupom modernej vedy: na problém nového filozofického osnovania základov poznania a vedy. Hoci v skutočnosti rozhodujúce úderý proti mechanistickej vede ešte len prídu, avenariovskomachovský pozitivizmus (empiriokriticizmus), novokantovstvo, imanentizmus (a pravdaže fenomenológia, ktorá však v týchto súvislostiach ostáva stranou) už jasne chápu nedostatočnosť doterajšieho metafyzického osnovania základov poznania a pokúšajú sa o nové riešenia. Ak sa nenecháme zviest javovou stránkou problematiky, ukáže sa, že rodiaca sa kríza mechanizmu je len katalyzátorom, ktorý urýchľuje tendencie k novému, nemetafyzickému chápaniu filozofie, objavujúce sa čoraz nástojčivejšie od čias nezdaru nemeckej klasickej filozofie v jej pretenziách na všeobsiahle a vševyčerpávajúce vysvetlenie skutočností. Je síce nesporné, že Marxova kritika týchto pretenzií a vôbec jeho kritika metafyzickej filozofie je jedným z prvých

a najúčinnějších pokusov o nové chápanie filozofie, lenže svojou orientáciou je dosť vzdialené tým konkrétnym súvislostiam, v ktorých sa objavuje empiriokritická iniciatíva a ďalšie spomínané iniciatívy na prekonanie metafyziky.

Napriek krajne rozhorčenému polemickému tónu a radikálnosti Leninovej kritiky, nebolo by správne nevidieť isté styčné body medzi smerovaním jeho myslenia a zámermi kritizovaných. Tak napríklad je zrejmé, že protimechanistické zameranie Machovho rozboru základov vedeckého poznania, jeho tvrdenia o nevyhnutnosti odstránenia mechanicizmu neprotirečilo Leninovej intencii. Aj celkom protimetafyzické zameranie empiriokriticizmu i ďalších smerov, s ktorými Lenin polemizuje, bolo vo všeobecnosti v súlade s jeho vlastným odporom ku každej metafyzike, idealistickej i materialistickej, no bližšie skúmanie požiadavky prekonania a odstránenia tej i onej metafyziky ukázalo za touto nominálnou a sčasti i obsahovou (najmä pokiaľ ide o kritiku starej filozofie) zhodou zásadné rozdiely.

Aj keby tu neboli bývali jasné politicko-ideologické príčiny a aspekty sporu Lenina s empiriokritikmi a tými ďalšími, bola tu dokázateľná labilita filozofickej argumentovanosti empiriokritického stanoviska a nesporné príznaky jeho logického vyústenia do síce viac-menej zahaleno formulovaného idealizmu, čo nielen umožňovalo, ale si aj vyžadovalo filozofickú kritiku. Keďže útok empiriokriticizmu mieril proti *každej* metafyzike, ale úplne postihoval iba metafyzický materializmus, kým pokiaľ ide o idealistickú metafyziku, napádal len jej hrubšie formy, nahrádzajúc ich jemnejšími a nesporne aj produktívnejšími (a v tom zmysle aj progresívnejšími) formami, Leninov zámer ukázať zásadné slabiny týchto pokusov o novú nemetafyzickú filozofiu a — ako ďalší bod — uhájiť materializmus, pravda nový, dialektický materializmus v tých oblastiach, kde ho kritika likvidovala, bol nielen pochopiteľný, ale z hľadiska vývinu filozofie aj veľmi dôležitý. Je zrejmé, že nemohol mať len podobu obrany doterajšieho materializmu, pretože ten sa nedal hájiť nielen zoči-voči filozofickej kritike, ale ani v konfrontácii s nastupujúcou modernou vedou. Musel byť teda aj pokusom o sformulovanie princípov nového materializmu na pôde, na ktorej sa pohybovala kritika, t. j. v horizonte základov poznania, problému povahy skutočnosti a vzťahu skutočnosti a poznania. Takéto postavenie úlohy bolo pre Lenina ako vedomého pokračovateľa zakladateľov dialektického materializmu samozrejmosťou a jedine možným postupom.

Pokusy o nové preskúmanie základov poznania, či už tie, ktoré sa stali terčom Leninovej kritiky, alebo ďalšie, ktoré ostali mimo poľa jeho pozornosti, ale nadobudli veľký význam v ďalšom vývine filozofie (máme na mysli najmä fenomenológiu), mali jednu významnú a vo všeobecnosti vzaté progresívnu črtu: Snažili sa o vylúčenie všetkých špekulatívnych predpokladov v základoch vedenia, o založenie filozofie na jednoduchých a nesporných východiskách. Táto tendencia je nesporná, sporné sa stalo realizovanie tohto zámeru. Leninova kritika hľadania tzv. tretej cesty vo filozofii bola práve kritika nezdaru tejto realizácie, vedomého či nevedomého upadnutia spomínaných pokusov na pozície totožné alebo aspoň blízke niektorým koncepciám staršej idealistickej filozofie. Túto antimetafyzickú tendenciu nachádzame pochopiteľne aj v pozitívnych

stránkach Leninovho uvažovania, v jeho formuláciách charakterizujúcich nový materializmus.

3. Obyčajne sa pri Leninovej obhajobe materializmu akcentuje jeho mnohonásobná a nástojčivá argumentácia v prospech prvotnosti hmoty, nezávislosti hmoty od vedomia, odrazový charakter poznania a pod. To všetko u Lenina je, ale ak by uňho bolo iba toto, nebol by zástancom a predstaviteľom *nového* materializmu, lež pokračovateľom klasického novovekého metafyzického (mechanistického) materializmu, kryjúcim sa dialektickou frazeológiou, prevzatou z rovnako metafyzickej klasickej idealistickej filozofie. V Leninovi však právom vidíme reprezentanta a vo viacerých ohľadoch i spolutvorcu nového materializmu. Je logické, ak ostáva sám pojem materializmu, že musia v určitej podobe ostať aj niektoré — totiž základné — všeobecné princípy tejto filozofie, i keď je ich obsah akokoľvek modifikovaný, v dialektickom zmysle slova preformulovaný, „prekonaný“. Leninovi najviac zo všetkých klasikov marxizmu bolo treba hájiť spojitost' nového materializmu so starým, on teda viac ako hociktorý iný z nich musel poukazovať na prvky continuity medzi nimi pri súčasnom zdôrazňovaní ich kvalitatívnej odlišnosti.

Vyplývalo to, ako je známe — ako sa možno kedykoľvek znovu presvedčiť nahliadnutím do Leninových prác — zo skutočnosti, že pokusy o novú filozofiu, o nové nemetafyzické, prirodzené založenie vedenia sa v konečnom dôsledku chtiac-nechtiac pohybovali na pôde vedomia ako sfére poslednej nespornej danosti, či evidencie. Z hľadiska problému logického začiatku filozofickej rekonštrukcie sveta bolo situovanie východísk práve sem nielen pochopiteľné, ale aj odôvodnené. Proti čomu bolo treba namietat', to bol fakt, že z filozofickej konštrukcie sveta urobili nematerialistickí filozofi faktické konštruovanie celej skutočnosti, a že ďalej toto, hoci modernizované idealistické stanovisko aj explicitne polemicky stavali proti *každému* materializmu, ako jeho poprenie a definitívne vyvrátenie.

Protipostavenie materializmu a idealizmu nebolo len vecou predmarxistickej filozofie, ako sa to niekedy tvrdieva. Odvolávanie sa na to, že Engels, hovoriac o základnej filozofickej otázke, označuje ju za základnú otázku *celej doterajšej*, t. j. domarxistickej filozofie a argumentovanie, že teda v novšej filozofii toto protipostavenie stratilo zmysel, je zrejmou dezinterpretáciou, ako o tom svedčia dejiny novšej i najnovšej filozofie. Samozrejme, došlo aj v týchto ohľadoch k závažným premenám a problém materializmu a idealizmu má v novej filozofii iný dosah a sčasti aj iný obsah. Avšak to nie je teraz priamym predmetom našich úvah. Nám stačí konštatovať, že vývin tento problém neodstránil, a že práve Lenin musel tento fakt znovu zdôrazniť a zároveň aj v konkrétnych súvislostiach hájiť pozíciu materializmu.

Ak sa kríza mechanistickej prírodovedy hlboko dotkla celej dovtedajšej filozofie — o tom, že sa jej skutočne hlboko dotkla, svedčí, že pokusy o novú filozofiu, o nové založenie vedenia sú napodiv synchronne s rastom krízy mechanizmu — nesporne najsilnejšie zasiahla práve materializmus.

Keď pristupujeme k situácii na začiatku nášho storočia historicky, musíme

uznať, že úvaha viacerých filozofov, že porážka mechanizmu znamená i definitívny krach materializmu, nebola celkom neopodstatnená. Preto aj prvým krokom, ktorý urobil Lenin, musela byť nová interpretácia vzťahu moderného, dialektického materializmu k vede. Bolo treba predovšetkým zdôrazniť nezávislosť *základných princípov* materializmu od ktoréhokoľvek stupňa vývinu vedy, bez toho však, že by sa zrušila úzka spojitost materialistickej filozofie s vedami. Znamenalo to ukázať, že najposlednejšími predpokladmi vedy, vedeckého poznania sú bez ohľadu na konkrétnu tvárnosť vedy tej-ktorej epochy postuláty materializmu. Alebo naopak, že postuláty materializmu nie sú ničím iným ako nevyhnutnými predpokladmi všetkého poznania, že v tézach materializmu sa explicitne formulujú podmienky, za ktorých je poznanie možné, nie vykonštruované, lež skutočné podmienky. V rovine snáh o nové preskúmanie pomeru poznania a skutočnosti, o analýzu základných predpokladov vedy, urobil Lenin to, čo urobili Marx a Engels pri fundovaní základov nemetafyzickej sociálnej filozofie a filozofie človeka: sformuloval všeobecne platné a vedecky zdôvodnené predpoklady poznania, vzťahu sveta a poznania, teoretického (a sprostredkované i praktického) zmocňovania sa sveta človekom vôbec. Marx a Engels pri zakladaní historického materializmu v Nemeckej ideológii napísali: „Predpoklady, z ktorých vychádzame, nie sú ľubovoľné, nie sú to dogmy. Sú to skutočné predpoklady, od ktorých možno abstrahovať iba vo fantázii... Tieto predpoklady sa dajú... zistiť čiste empiricky“, Lenin v inej historickej situácii a v spojitosti s inou vtedy aktuálnou filozofickou problematikou, gnozeologickou problematikou a sprostredkované aj ontologickou urobil to isté. V polemike s rozličnými v intencii antimetafyzickými, no vo výsledku viac alebo menej špekulatívnymi či subjektivistickými koncepciami proklamoval a čiastočne aj zdôvodnil, že predpokladom vedenia, poznania i praktickej aktivity, skutočnými predpokladmi sú materialistické princípy, zbavené ich mechanistickej interpretácie. Nezdôvodňoval nič viac a nič menej ako to, že vedecký prístup k poznaniu sa musí zakladať na uznaní prostej skutočnosti, že poznanie je poznaním niečoho, že toto niečo sa stáva obsahom poznania a je v konečnom dôsledku čímsi primárnym voči vedomiu vôbec atď.

Tieto pravdy starého materializmu bolo treba zdôvodniť proti kritike mieriacej proti materializmu ako takému, zároveň však bolo treba ukázať, že chápanie týchto právd v novom materializme je kvalitatívne odlišné od ich chápania v každom predošlom materializme. Bolo treba nielen pripustiť (ako nejaké nevyhnutné zlo), ale naopak akcentovať *aktívny podiel vedomia* na teoretickej rekonštrukcii sveta, nemechanický a nejednoznačný charakter vzťahu objektívnej skutočnosti a vedomia, tvorivosť subjektu atď. Pre dialektický materializmus však bolo uznanie týchto skutočností nielen možné, ale samozrejmé a prirodzené. Treba pripustiť, že v Materializme a empiriokriticizme sa tieto prvky nového materializmu nie vždy prejavili v dostatočnej miere, ba že určité formulácie ostali dosť poplatné starému chápaniu materializmu. K upresneniam v tomto smere došlo už u samého Lenina vo Filozofických zošitoch.

4. V Leninovom pokuse sú z hľadiska pozitívnych stránok vývinu nového materializmu zaujímavé viaceré otázky. My si tu všimneme konkrétnejšie aspoň

niektoré z nich, závažné práve pre charakteristiku povahy Leninovho chápania nového materializmu.

Nový materializmus sa otvorene stavia do protikladu nielen voči mechanistickému a metafyzickému materializmu, ale aj — a možno povedať, že ešte vyhranenejšie a polemickejšie — proti naivnému realizmu, ktorý pri istej interpretácii možno brať ako primitívnu formu materializmu. Táto skutočnosť sa často a právom zdôrazňuje, no ak sa zdôrazňuje iba to, je to jednostranné. Ak voči starému materializmu nevystupuje nový materializmus ako prostá, lež ako dialektická negácia, aj voči naivnému realizmu vystupuje ako materialistické zhodnotenie jeho základných postulátov. Tento moment ostatne Lenin a všelikto po ňom aj explicitne zdôrazňuje. Naivný realizmus tým, že bezpodmienečne, i keď nekriticky prijíma postulát objektívnej reality ako absolútnej podmienky akejkoľvek činnosti a vôbec existencie človeka, v primitívnej podobe akceptuje východisko každého, teda aj nového, dialektického materializmu. V novom materializme je toto základné stanovisko naivného realizmu, ktoré by sme mohli nazvať aj „prirodzeným“ postojom človeka k svetu, pravdaže, kriticky prepracované. Pritom filozofická kritika ho zbavila naivity a s ňou spätaj samozrejmosti, vytiahla na svetlo v ňom skryté problémy, posúdila ich, mnohé z neho odmietla, mnohé preformulovala. Čo však nezrušila, iba postavila na novú úroveň, prepracovala a akceptovala, bol sám realistický postulát v jeho materialistickej interpretácii. V tom veľkom hľadaní nemetafyzického, nešpekulatívneho a vedecky preukazného východiska modernej filozofie, ktoré zachvátilo v dôsledku pádu klasickej filozofie filozofické myslenie druhej polovice 19. a začiatok nášho storočia, a ktoré podporovali aj prevratné udalosti vo vedách, práve tak ako tušenie sociálnej revolúcie, ponúkal naivný realizmus jednu z možných elementárnych báz, ktorá po patričnej filozofickej analýze a kritickom zhodnotení sa mohla ukázať a naozaj sa aj ukázala plodná.

Napriek nejasnostiam vo výraze „objektívna realita“, ktorý používa moderný materializmus, je zrejmé, že práve tu je styčný bod medzi ním a každým realizmom, naivný, či prvotný realizmus nevynímajúc. Nový materializmus však ukázal, že jediné korektné (t. j. vedeckému spôsobu myslenia zodpovedajúce) chápanie „objektívnej reality“ je materialistické. Toto zistenie je práve tak dôležité pre realizmus, ako aj pre materializmus.

Starý, mechanický materializmus neprekonal naivný realizmus, naopak, naivnorealistický interpretoval vedecký obraz svojej doby, čím sa dopustil fatálneho omylu, pretože napriek mnohým zhodným prvkom tohto vedeckého obrazu sveta s naivnorealistickou predstavou sveta, už klasicko-vedecké chápanie sveta bolo kvalitatívne odlišné od naivnorealistického len preto, že bolo *vedecké*. Hlavným dôvodom, pre ktorý mohlo dôjsť k tej pre ďalší vývin materializmu osudnej chybe, bolo to, že klasická veda neprekračovala horizont makrosвета a tak ani nevyžadovala zrieknutie sa názornosti. Tento omyl spôsobil, že v oblasti princípov aj základných téz sa starý materializmus chápal málo *filozoficky*, že práve v tejto základnej oblasti upadol na úroveň naivného realizmu, čo ostatne pretrvalo aj vo vulgárnych a dogmatických deformáciách nového materializmu. Najtypickejším prejavom tejto filozofickej plytkosti starého materializmu bol materia-

lizmus prírodovedcov minulého storočia. Bolo to nielen na škodu materializmu, ale aj naivnému realizmu, pretože nesporne negatívny vplyv naivného realizmu na starý materializmus viedol neskôr, keď ho kritika zistila, k totálnemu odmietnutiu práve tak metafyzického materializmu, ako aj naivného realizmu, bez docenenia jeho pozitívnych stránok, predovšetkým bez docenenia realistického postulátu, ktorý obsahoval.

Nový materializmus sa teda pri hľadaní nešpekulatívneho a súčasne nie svojvoľného a empiricky zdôvodniteľného základného predpokladu kriticky vracia k prostému východisku jednej vetvy filozofického uvažovania. Týmto predpokladom je uznanie od nášho vedomia nezávislej objektívnej skutočnosti ako základu a podmienky nielen nášho vedomia, ale aj nášho bytia. Vo všetkom ostatnom sa s naivným realizmom rozchádza.

Pretože nový materializmus chápe objektívnu realitu ako zdroj našich pocitov, ako čosi principiálne verifikovateľné a kontrolovateľné, odpadá aj možná námietka, že realizmus nemusí byť ani v tomto prípade materialistickým realizmom, že medzi materializmom a objektívnym idealizmom (ktorý je tiež realizmom, či už realizmom hypostazovanej bytosti, realizmom idey, alebo realizmom apriórnej transcendentálnej formy a pod.) niet zásadného rozdielu. Táto výčitka je povrchná a jediným jej racionálnym zdrojom môže byť nedôslednosť, či chybnosť výkladu chápania reality u tých, ktorí sa hlásia k novému materializmu.

5. Nový materializmus sa definitívne rozišiel so substancializmom starého materializmu, predovšetkým so stotožňovaním materiálnosti s prírodovedecky (mechanisticky) chápanou hmotnosťou predošlého materializmu a teda s predstavou „veci“ (atómu, molekuly atď.) ako základného reprezentanta hmotnosti. Vzťahy, usporiadanie, štruktúra atď. sú z hľadiska nového materializmu práve tak materiálne, totiž objektívne reálne ako gravitačné a zotrvačné vlastnosti, ktoré definujú telesá. Tieto vlastnosti sú koniec koncov opäť len určitým výrazom objektívnych vzťahov a štruktúr. Z hľadiska starého materializmu chápe nový materializmus hmotu nesporne akosi „odhmotnenc“, nie výlučne, ani nie predovšetkým ako „vecnosť“, „masívnosť“, „rozpriestranenosť“, ale predovšetkým ako súhrn objektívnych vzťahov, prejavujúcich sa okrem iného aj spomenutými stránkami. V istom zmysle platí, že „hmota zmizla“, ostali len matematické rovnice atď. Totiž v tom zmysle, že elementárne častice, atóm a v konečnom dôsledku i všetko, čo sa z toho skladá, nie je nijaká guľôčka, či konglomerát guľôčok a pod., ale že je objektívnou štruktúrou, komplexom rôznych vzťahov, a že ju môžeme pojmove uchopiť a teoreticky modelovať len sústavou abstraktných (najčastejšie matematických) formúl. Na rozdiel od rozličných idealistických výkladov tohto faktu však materializmus zdôrazňuje, že vzťahy, ktoré vstupujú do našich rovníc, ktorými modelujeme (a v istom zmysle „zobrazujeme“) skutočnosť nie sú výtvorom nášho vedomia, že aktivita nášho vedomia nie je v svojvoľnej tvorbe týchto vzťahov, ale v hľadaní adekvátnych vyjadrení vzťahov medzi reálnymi útvarmi. V tomto zmysle je nový materializmus v porovnaní so starým „sublimovaný“ a iba ako taký môže obstať zoči-voči modernej vede a v konkurencii moderných filozofií. To, že sa v definícii hmoty

hovorí, že je to filozofická *kategória*, si síce často nevšimame, ale je to mimoriadne dôležité. Hmota je pre *filozofiu* pojem, pravdaže, obsažný pojem, pojem, ktorý vyjadruje realitu, ktorý vyjadruje to, čo je pre realitu, s ktorou prichádzame do styku pri teoretickom i praktickom pôsobení podstatné. Filozofia však nemôže disponovať hmotou, materiálnom takrečeno v origináli, môže disponovať iba pojmom hmoty. To pochopiteľne neznamená, že na rozdiel od masívnej hmoty starého materializmu ostal novému materializmu iba „čistý pojem“, „vhodná konvencia“, skrátka ideálny útvar, prislúchajúci len a len nášmu vedomiu. Nový materializmus na rozdiel od starého pochopil tvorivú, nie bezprostredne odzrkadľujúcu, ale konštruujúcu povahu nášho vedomia a rešpektuje ju v plnom rozsahu, aj pokiaľ ide o jeho základný pojem, pojem hmoty. Vie, že vedomie môže narábať iba pojmami (a v tomto ohľade ani hmota nie je výnimkou), vie však zároveň, že tieto pojmy nie sú „čistými produktami“ vedomia, že — ak sú to vedecké pojmy a nie produkty špekulácie a fantázie — majú pozemský, reálny obsah, sú zachytením, vedeckým rekonštruovaním objektívnej skutočnosti, materiálneho sveta.

6. Pozitíva tohto prehĺbeného chápania materializmu sa prejavili už u Lenina v jeho interpretácii filozofického zmyslu a významu nových prírodovedeckých objavov (a zárodokov nových teórií), v oprávnenej polemike proti svojvôli pri ich využívaní reprezentantmi rozličných filozofických koncepcií proti materializmu a v snahe o spojenie ontológie nového materializmu s novým duchom a tendenciami vznikajúcej modernej prírodovedy.

Na rozdiel od mnohých, ktorí so neskôr až priveľmi manifestačne k Leninovi a k jeho odkazu hlásili, preukázal Lenin veľa zmyslu pre prevratné zmeny v prírodných vedách a ich nepredpojatú filozofickú interpretáciu. Pritom nemožno prehliadnúť, že hlavné, na čo sa sústreďoval — ako to vyplývalo z povahy vecí — bol boj proti využívaniu modernej prírodovedy ako argumentu proti materializmu, teda z hľadiska konštituovania nového materializmu dominovali uňho skôr obranné a v tomto zmysle negatívne či nekonštruktívne faktory. Napriek tomu je tu aj dosť pozitívnych tvrdení, ktoré umožňujú rekonštruovať základné Leninove predstavy o novom materializme a o jeho význame a funkcii v uvedených súvislostiach. Za hlavnú prednosť tejto stránky Leninovho zápasu o správne filozofické chápanie modernej prírodovedy treba považovať uhájenie základných materialistických postulátov, podmienené ich nedogmatickým a skutočne novým chápaním. Engelsova myšlienka, že materializmus sa musí meniť s každým významným objavom vo vedách sa tu konkretizuje a prehľbuje. Aplikáciou svojho „širokého“ chápania materializmu nielen definitívne zlomil mechanistické a substancialistické putá, ktoré spájali materializmus s vedou a vôbec s myslením predošlej epochy, a tak ho robili ľahkým terčom kritiky, ale aj dokázal presvedčivo vyvrátiť unáhlené nematerialistické či protimaterialistické konzekvencie, vyvodzované z modernej vedy. Každý objektívny historik myslenia musí pripustiť, že energetické, konvencionalistické a ďalšie interpretácie modernej vedy neboli *principiálne* kritizovateľné z hľadiska starého materializmu. Starý materializmus sa mohol pokúšať proti nim namietat len za cenu dezinterpretácie, prekrútenia zmyslu a charakteru modernej vedy, t. j.

za cenu vedomej či nevedomej lži, omylu a násilia na vede. Ostatne, tento záver viac ako dostatočne, žiaľ, potvrdzujú všetky prehrešky viacerých marxistických filozofov, vystupujúcich proti rozličným novým vedným disciplinám či teóriám. Mnohonásobné rozборы týchto chýb jasne ukázali, že *filozofickým* zdrojom týchto kompromitujúcich trápností bola zámena dialektického materializmu mechanistickým metafyzickým materializmom.

Lenže práve tu sa ukazuje, že oveľa dôležitejšie je držať sa ducha než litery diela. Lebo Lenin vari nikde tak jasne neukázal pochopenie pre nevyhnutnosť nového chápania materializmu ako práve pri výklade filozofického obsahu rodiacej sa modernej vedy. Ak napríklad energetizmus bol výborne obhájiteľný pred argumentáciou starého materializmu, ba naopak, ten presvedčivo vyvracal zoči-voči novému materializmu, ktorý nestotožňoval hmotu s „vecami“, „korpuskulami“ atď. sa stal nielen kritizovateľným, ale v konečnom dôsledku i neobhájiteľným. Pri pohľade zo zorného uhlu nového materializmu vynikli výrazne substancialistické črty energetizmu, to, že celá jeho „novosť“ spočíva v nahradení mechanickej chápanej matérie energiou, pojmom nesporne pružnejším, ale v zásade rovnako redukcionistickým. A to v čase, keď nový materializmus svojím síce „neurčitým“ ale napriek tomu dostatočne efektívnym pojmom hmoty skončil s vnucovaním metafyzických schém prírodovede a vytvoril predpoklady pre maximálne zobsažňovanie základných ontologických postulátov materializmu neznetvorenými poznatkami modernej a dynamickej vedy.

Zatiaľ čo koncepcie z prelomu storočí, ale aj novšie, ktoré na ne tak či inak nadväzovali, sústredovali značnú časť svojho úsilia na dokázanie protimaterialistických dôsledkov modernej vedy, nový materializmus, keď sa naozaj vážne, analyticky a skutočne filozoficky zaoberal pozitívnym skúmaním premien vo vede a s nimi spojených premien v našom obraze sveta, sformuloval viaceré tézy základného významu pre filozofiu, vedu i orientáciu človeka ako teoretickej i praktickej bytosti vo svete. Spomeňme len myšlienku o nevyčerpatelnosti elektrónu, prekonanie tendencií k názornosti v materialistickom chápaní sveta, akceptovanie a filozofické zhodnotenie vedou zisteného dualizmu na dnes elementárnej úrovni prírody, pochopenie kvalitatívnej osobitosti jednotlivých úrovní reality pri zachovaní ich kontinuity prehĺbením chápania princípu vývinu atď. Bola by, pravdaže, chyba nevidieť aj množstvo nedostatkov, ktoré sa v novom materializme skrývali, či už ako pozostatky neprekonaného dedičstva starého materializmu, ďalej ako dôsledok dogmatizmu, vulgarizovania a pod., ktoré z rozličných, najmä zle pochopených ideologických dôvodov alebo, čo je pre nás najdôležitejšie. — pre nedostatočné prepracúvanie, zjemňovanie a obohacovanie pojmového aparátu nového materializmu poškodili dialektickomaterialistické myslenie.

Jedným z filozoficky najvýznamnejších nedostatkov bolo prežívanie niektorých mechanistických prvkov v teórii odrazu. Treba to zvlášť spomenúť práve preto, že zásadný rozdiel medzi starým a novým materializmom spočíva v kvalitatívne novom chápaní subjektu v dialektickom materializme, v zdôraznení jeho aktivity nielen pri tvorbe „druhej prírody“ a dejín, ale aj v poznávacom procese, a to

tak v jeho empirickej ako teoretickej zložke. Z toho, čo sme povedali doteraz, je nepochybne zrejmé, že výhrady voči teórii odrazu sa sotva môžu týkať realistického postulátu, ktorý je v nej obsiahnutý, a na ktorom zásadne zmena v chápaní významu subjektu vo vedeckej a inej aktivite nemohla nič zmeniť, ale miera proti gnozeologicky neudržateľnému zjednodušenému chápaniu samého pojmu „odrazu“ a dávno prekonaným predstavám o jeho „mechanizme“.

7. V tejto súvislosti sa vynára ešte jedna, v poslednom čase viackrát prediskutovaná otázka. Ak medzi materialistickou filozofiou (v zmysle nového materializmu) a medzi modernou vedou jestvuje naozaj taká zhoda, má vôbec zmysel filozofia, nie je už celkom a úplne nahradená vedou? Toto pýtanie sa nachádza na pôde marxistickej filozofie oporu v rozličných vyhláseniach jej predstaviteľov a zrušení filozofie. Na druhej strane práve Leninov príklad, presnejšie: nevyhnutnosť jeho boja za materialistickú interpretáciu výsledkov modernej vedy, boja, ktorý si nevymyslel Lenin, ale ktorý sa stal historickou povinnosťou zástancov nového materializmu zoči-voči protimaterialistickým záverom z modernej vedy, ukazuje, že situácia je zložitejšia.

Na prvý pohľad sa môže vidieť, že rozlišovanie materializmu a idealizmu v oblasti filozofického obrazu sveta a vôbec filozofická diskusia o zmysle poznatkov vedy má isté oprávnenie iba dotiaľ, kým tu jestvuje idealistická dezinterpretácia týchto poznatkov, ktorá má veľmi často viac-menej uvedomelý (ideologický) charakter. Môže vzniknúť dojem, že keby tu nebolo tejto okolnosti, nijaký filozofický komentár k vede by nebol potrebný, veda sama, takrečeno bezprostredne by poskytovala (aspoň v oblasti predstáv o prírode) to, čo nazývame vedeckým svetonázorom. Filozofia by v tejto spojitosti bola, a v princípe vlastne i je, čosi nadbytočné. Zmysel stráca aj spor materializmu s idealizmom, zmysluplný je len spor vedeckého a nevedeckého chápania sveta. V tejto argumentácii, ktorá sa objavila v našej literatúre, je značné racionálne jadro, a predsa s ňou zo zásadných dôvodov nemožno súhlasiť.

Sú tu dve okolnosti, ktoré znemožňujú nahradiť filozofický obraz sveta samou vedou, nahradiť ho súhrnmi vedeckých poznatkov. Prvá okolnosť spočíva v tom, že filozofický zmysel a význam vedeckého poznatku nie je evidentný, že ho treba v tomto poznatku objaviť filozofickou interpretáciou. Tá môže byť rozličná, a preto ten istý poznatok môže slúžiť ako argument rozličným, neraz celkom protikladným filozofickým koncepciam. Podotknime, bez širšej diskusie o tejto otázke, že o vhodnosti či nevhodnosti filozofickej interpretácie rozhoduje komplexná a historická analýza výsledkov a trendov vedeckého poznania a nie „nápaditosť“ či „rafinovanosť“ samej filozofickej argumentácie. (Napríklad tzv. „rozpínanie vesmíru“ môže slúžiť ako argument teologickým predstavám o Stvoriteľovi atď., a môže na druhej strane byť jedným z podnetov prehlbenia materialistického pohľadu na kozmos, zložitú dialektickú povahu procesov, ktoré v ňom prebiehajú i nemenej zložité cesty nášho teoretického modelovania a výkladu týchto procesov). Druhou okolnosťou filozoficky ešte závažnejšou je vysvetľovanie samého fenoménu vedy a jej posledných predpokladov, t. j. úloha, ktorú nijaká veda sama nemôže splniť a ktorá vlastne ešte stále stojí nedoriešená pred modernou filozofiou, ktorej nespornou zásluhou je, že si ju

explicitne uvedomila, sformulovala a podnikla i podnetné hlboké pokusy o jej zodpovedné riešenie.

8. Tým sme sa dostali k začiatku našich úvah o novom materializme a jeho zásadnej odlišnosti od materializmu minulých epôch. Aké sú hlavné závery z toho tézovitého náčrtu niektorých znakov povahy nového materializmu v tradičnej sfére záujmu materialistickej filozofie, vo sfére povahy skutočnosti, vzťahu poznania, základov vedy a filozofického obrazu sveta?

Po prvé, nový materializmus nie je so starým úplne diskontinuitný, avšak všetky princípy, ktoré uznával starý materializmus a ktoré či už s ponechaním aj určitých obsahových prvkov, alebo viac-menej len nominálne prešli do nového materializmu, chápe kvalitatívne novým spôsobom. Keď sa nerešpektuje táto stránka ich vzájomného vzťahu, dochádza nevyhnutne k vulgarizácii nového materializmu, k mechanistickému a metafyzickému chápaniu jeho téz. Z hľadiska doterajšieho vývinu nového, dialektického materializmu sa práve táto chyba ukázala ako najčastejší zdroj jeho omylov a neúspechov.

Po druhé, v novom materializme vystúpili do popredia najmä subjektívna, praktická a činná stránka, ktorá sa stala základom pri riešení ontologickej, gnozeologickej i každej ďalšej problematiky tejto filozofie. Jedným z prirodzených dôsledkov tohto faktu bolo odsunutie do úzadia tradičnej problematiky materialistickej filozofie (problém „prvej prírody“, spor o jej prvotnosť a nepodmienenosť ideálnom) a prenesenie sporov s rozličnými nematerialistickými koncepciami práve do oblasti podielu a významu subjektu na teoretickom i praktickom vyrovnávaní sa so svetom.

Po tretie — a z nášho hľadiska najvýznamnejšie —, to však neznamená, že problematika nového materializmu sa zásadne líši od problematiky starého materializmu, čo by sa malo prejavovať tým, že kým predošlý materializmus bol orientovaný v značnej ba prevažnej miere na prírodu, nový materializmus na tieto problémy rezignoval. Aj v novom materializme významné miesto zaberá výklad zmyslu a obsahu tej predstavy o svete, ktorú nám podávajú prírodné vedy z prevažnej časti o „prvej prírode“ a — čo je ešte významnejšie — sám problém základných predpokladov každej vedy vôbec. V tomto smere je významný práve Leninov prínos k novému materializmu. Pritom nový materializmus prekonal nielen mechanicizmus, ale každý redukcionizmus, chápe, že je filozofickou *teóriou* materiálneho sveta a jeho poznávania a materiálnosť nestotožňuje s „masívnosťou“ a pod., lež vychádza z pochopenia nutnosti skúmania reálnych vzťahov a štruktúr ako základného problému pri myšlienkovvej rekonštrukcii skutočnosti. V tomto zmysle je nový materializmus „zjemnený“ a „sublimovaný“.

A konečne po štvrté, všetky koncepcie, ktoré úzku spojitosť nového materializmu s vedou pochopili tak, akoby veda mohla nahradiť v ktoromkoľvek ohľade filozofiu, sa ukazujú neutržateľnými, pretože vede imanentný filozofický zmysel možno odhaliť iba príslušnou filozofickou interpretáciou, pri ktorej dochádza k zásadným rozporom a k ideovému zápasu rozličných filozofických koncepcií, a že napokon aj sám problém vedy, jej vzťahu k skutočnosti, jej miesta vo sfére ľudskej aktivity, je svojou podstatou filozofický.

Hoci uvedené konštatácie iste nevyčerpávajú špecifikum nového materializmu

a hoci sú v nejednom ohľade iste aj značne sporné a hmlisté, nemožno ich podľa nášho názoru, vychádzajúceho zo zamyslenia sa nad doterajšími vývinovými peripetiami dialektického materializmu nebrať pri úvahách o tomto materializme do zreteľa.

СТАРЫЙ И НОВЫЙ МАТЕРИАЛИЗМ

Милан Зиго

Целью статьи является наметить картину характера нового, диалектического материализма, сравнив его со старым материализмом, прежде всего в традиционной области классического материализма, т. е. в области онтологии и связанной с ней проблематики философской картины мира, гносеологии и проблемы философских основ и смысла науки. В статье подчеркивается преемственность между старым и новым материализмом, которую, несмотря на качественную разницу между ними, нельзя упускать из виду. Эта преемственность играет, наряду с положительной, и отрицательную роль, а именно в том смысле, что она содействует возможному падению диалектико-материалистического мышления некоторых философов на уровень старого материализма. Хотя новый материализм сосредотачивает свое внимание прежде всего на проблеме практики, человеческой активности, значения субъекта и т. п., он не отказывается и, как показывают труды Ленина, и не может отказаться от решения вышеприведенной традиционной проблематики материализма. Новый материализм преодолел не только механицизм, а каждый редукционизм, понимая, что он является философской теорией материального мира и его познания, причем материальность он не отождествляет с „массивностью“. Он понимает необходимость изучения реальных отношений и структур как основы мысленного воспроизведения действительности. В этом смысле новый материализм можно считать „более тонким“ или „сублимированным“. Это, в конечном итоге, тесно связано с тем, что он, в отличие от старого материализма, подчеркивает значение практики и активности субъекта вообще. Что же касается проблемы основ науки, новый материализм, как раз в трудах Ленина, включился в ряды искателей новых, неметафизических способов основания познания и науки и показал, по мнению автора статьи, что как раз он исходит из неспекулятивных предпосылок. Это, однако, еще не значит, что наука сама по себе материалистична, или же, что спор материализма с идеализмом о толковании науки является уже анахронизмом. Философия должна путем анализа науки вскрыть философский смысл и значение научных познаний. Он им свойственен, но никогда не находится на поверхности.

Milan Zigo

The article presents an outline of some aspects of the nature of new materialism in comparison with old materialism, and that in the traditional field of classical materialism, e. i., in ontology and with it connected problematic of the philosophical image of the world, epistemology, the question of the philosophical basis and meaning of science. There is emphasized the moment of the continuity between old and new materialism that cannot be overlooked despite of their qualitative difference. Besides the positive aspects this continuity has also the negative consequence that facilitates the contingent decay of some philosophers in their dialectico-materialistic thought to the level of previous materialism. Though new materialism has focused its main attention on the problem of practice, human activity, significance of subject, and so forth, at the same time it has not resigned — and as the Lenin's work shows neither could resign — to the above mentioned traditional problematic of materialism. New materialism has surpassed not only mechanism but every reduction and comprehends itself as the philosophical theory of the material world and of its knowledge, and does not identify the materialness with the „massivness“, and the like, but starts from the understanding of the exigency to explore real relations and structures as the foundation of the intellectual reconstruction of reality. In this sense new materialism is „refined“ or „sublimated“. This, after all, is closely connected with the accentuation of the practice and activity of subject at all, in contradistinction to old materialism. Concerning the problem of the basis of science, new materialism, particularly in Lenin's work, has joined the search for new metaphysical ways of the construction of knowledge and of science, and showed, in the view of the author of the article, that it is built on nonspeculative presuppositions. However, it does not imply that science itself is materialistic or that the argument of materialism with idealism over the explanation of science is anachronism. Through analysis philosophy has to reveal the philosophical meaning of science and the import of its knowledge that are immanent, but never on surface.